

הרב יוסף סלוטניק

גלגוליה של מצוות קריאת שמע

בתקופת בית שני

מבוא

מצוות קריאת שמע היא מאבני היסוד של ההלכה ושל התרבות היהודית. רבים מהלומדים, בעולם הישיבות ובעולם המחקר כאחד, הניחו כמובן מאליו שמצווה זו כפי שאנו מכירים אותה ממסכת ברכות הייתה רווחת בכל תקופת בית שני, אף שהתלבטו על היקף האוכלוסייה שקיימה מצווה זו.¹ הנחה זו מתבססת על שלוש ראיות חזקות מספרות התנאים – שתיים ממה שנאמר, והשלישית ממה שלא נאמר.

ראיה מפורשת אחת היא ממשנה במסכת תמיד (ה, א) המתארת את טקס הקרבת התמיד במקדש. תוך כדי התיאור שם נאמר:

אמר להם הממונה ברכו ברכה אחת והן ברכו קראו עשרת הדברים שמע והיה אם שמוע ויאמר ברכו את העם שלש ברכות אמת ויציב ועבודה וברכת הכהנים ובשבת מוסיפין ברכה אחת למשמר היוצא.

משנה זו מתארת את תפילת הבוקר במקדש, וכחלק מתפילה זו אמרו הכהנים גם את פרשיות 'שמע', 'והיה אם שמוע' ו'ויאמר'. ממשנה זו עולה שלכל הפחות במקדש היו קוראים את קריאת שמע כפי שאנו מכירים מהמקורות התנאיים המאוחרים יותר.

* דברים אלו נכתבים לזכרו המבורך של ידידי מורדי שטיין ז"ל. מורדי למד, חידש ובעיקר אהב את ריבוי הקולות שבתקופת בית שני. קולו הייחודי חסר לנו מאוד.

1 ראו למשל: י"מ אלבוגן, *התפילה בישראל בהתפתחותה ההיסטורית*, ירושלים 1988, עמ' 183; א"א אורבך, *חז"ל: פרקי אמונות ודעות*, ירושלים תשנ"ח, עמ' 15; ע' פליישר, "לקדמוניות תפילות החובה בישראל", *תרביץ נט (תש"ן)*, עמ' 417–418 ושם בהע' 48; S.C. Reif, *Judaism and Hebrew Prayer: New Perspectives on Jewish Liturgical History*, Cambridge 1955.

הראיה האחרת היא ממשנה בתחילת מסכת ברכות (א, ג):

בית שמאי אומרים בערב כל אדם יטו ויקראו ובבוקר יעמדו שנאמר ובשכבך ובקומך, ובית הלל אומרים כל אדם קורא כדרכו שנאמר ובלכתך בדרך. אם כן למה נאמר ובשכבך ובקומך בשעה שבני אדם שוכבים ובשעה שבני אדם עומדים. אמר ר' טרפון אני הייתי בא בדרך והייתי לקרות כדברי בית שמאי וסכנתי בעצמי מפני הלסטים. אמרו לו כדי היית לחוב בעצמך שעברת על דברי בית הלל.

משנה זו מתעדת מחלוקת בין בית שמאי ובית הלל לגבי תנוחת הגוף בשעת אמירת קריאת שמע. כידוע, פעלו בית הלל ובית שמאי בתקופת בית שני, ועל כן ניתן להסיק שכבר בימי הבית הייתה קריאת שמע רווחת גם מחוץ למקדש. הראיה השלישית, ממה שלא נאמר, היא מהדיונים המרובים במשנה ברכות – מתי אומרים קריאת שמע, באיזה תנוחה אומרים אותה, מי הפטורים והחייבים במצווה, הברכות לפני ואחרי הקריאה ועוד. פרטים מרובים נידונו, אך העיקר חסר – בשום מקום במשנה לא עוסקים בשאלה מה אומרים! אמנם יש במשנה עיסוק מסוים במבנה קריאת שמע (א, ב):

אמר רבי יהושע בן קרחה למה קדמה שמע לוויה אם שמוע אלא כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחלה ואחר כך יקבל עליו עול מצות. והיה אם שמוע לויאמר שוהיה אם שמוע נוהג ביום ובלילה ויאמר אינו נוהג אלא ביום.

אך היא הנותנת: רבי יהושע בן קרחה מנסה לפתור את שאלת סדר הפרשיות ומטרת אמירתן, אך הוא מניח שאנו מכירים את הפרקים השונים הנאמרים, עד כדי כך שאין צורך לבאר לנו דבר מעבר לאזכור שמם של הפרקים השונים. משתיקה זו אפשר להסיק שהכול יודעים מהי המצווה המדוברת, קריאת פרקים אלו בוקר וערב, והמשנה טורחת רק להוסיף ולקבע את הפרטים ההלכתיים שאין יד כל אדם שווה בהם.

דומה שהסוגיה הפותחת את מסכת ברכות בבבלי (ב ע"א) אומרת דברים אלו כמעט בפה מלא. על המשנה הראשונה של המסכת, השואלת "מאמתי קורין את שמע בערבין?", שואלת הגמרא "תנא היכא קאי?", כלומר על מה מוסבת המשנה המניחה את חובת קריאת שמע כמובנת מאליה, ופותחת בבירור הפרטים השונים. תשובת הגמרא היא "תנא אקרא קאי דכתיב בשכבך ובקומך". מדיון זה עולה הזיקה הישירה בין הדיון במשנה לפסוק המתאר את מצוות קריאת שמע, דבר החוזר ומדגיש את העובדה שהמצווה ידועה ומוכרת ואין

צורך לפרש אותה עבור הקורא.²

מראיות אלו ומאחרות הסיקו חוקרים רבים שבתקופת בית שני רווח נוהג קריאת שמע בוקר וערב. עם זאת, לאחרונה ערערו כמה חוקרים על הנחה זו, וטענו שאין די ראיות כדי להוכיח שבכל תקופת הבית קראו קריאת שמע. יתרה מזאת, דומה שההפך הוא הנכון וסביר יותר להצביע על התפתחות נוהג זה בשלבים שונים עד לכדי הקיום הפורמלי כפי שאנו מכירים מהמשנה. טענה זו מצריכה בחינה מחודשת – מתי נוצר הנוהג לקריאה טקסטית המוכר לנו מהמשנה?³

קריאת שמע במקרא

טרם נפרט את הראיות להיעדרה של קריאת שמע המוכרת לנו מספרות בית שני, נפנה לנתח את העולה מעולם המקרא עצמו. הפסוקים העומדים במוקד הדיון שלנו הם פרשת 'שמע' בספר דברים (ו, ד–ט):⁴

שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד. ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך ובכל מאדך. והיו הדברים האלה אשר אנכי מצוך היום על לבבך. ושננתם

2 עיינו מ' בנוביץ, **תלמוד האיגוד: ברכות פרק ראשון**, ירושלים תשס"ו, עמ' 3–16. בנוביץ מרחיב לבאר שסוגיה זו סבוראית היא, ואין זה מפתיע כלל שהמשנה אינה מבארת את המצווה עליה היא דנה כי כך דרכה של משנה. עם זאת, גם לפי דבריו צריך להניח היכרות של הלומד עם המצווה טרם קריאת המסכת במשנה.

3 על ההתפתחות ההיסטורית של קריאת שמע ומשמעותה ראו למשל: R. Kimelman, "The Shema Liturgy: From Covenant Ceremony to Coronation", in: J. Tabory (ed.), *Kenishta: Studies of the Synagogue World*, Ramat Gan 2001, pp. 9–105; S.C. Reif, "The Theological Significance of the 'Shema'", *Problems with Prayers: Studies in the Textual History of Early Rabbinic Liturgy*, Berlin and New York 2006, pp. 25–107; ע' פליישר, "קראת שמע של ערבית כמנהג ארץ־ישראל: בין ההלכה הקדומה למנהג המאוחר", בתוך: ד' גולינקין ואחרים (עורכים), **תורה לשמה: מחקרים במדעי היהדות לכבוד פרופסור שמא יהודה פרידמן**, ירושלים תשס"ח, עמ' 168–302.

4 לסיכום מסוים של המחקר בעניין ראו: J. Tabory, "Prayers and Berakhot", in: S. Safrai et al. (eds.), *The Literature of the Sages*, second part, Assen 2006, pp. 290–294, 296–297; J.

Penner, *Patterns of Daily Prayer in Second Temple Period Judaism*, Leiden 2012, pp. 73–99

פסוקים דומים יש גם בפרשת 'והיה אם שמוע' (דברים יא, יג–כא). נמקד את הדברים בפרשת 'שמע' אך ניתן לומר את כולם גם על פרשה זו. פרשת 'יאמר' קובעת דיון לעצמה ואין כאן המקום לפרוש את הדברים.

לבניך ודברת בם בשבתך בביתך ובלכתך בדרך ובשכבך ובקומך. וקשרתם אותם על ירך והיו לטטפת בין עיניך. וכתבתם על מזוזת ביתך ובשערך.

מסורת חז"ל הקובעת מצווה לומר פרשה זו פעמיים ביום מעניקה פרשנות מילולית הן למילים "הדברים האלה" והן למילים "בשכבך ובקומך". פרשנות זו אינה מובנת מאליה, שכן הביטוי "הדברים האלה" מובא במקומות רבים בתורה כמאפיין את דברי התורה בכלל, ללא התמקדות בפרשה זו או אחרת. כמו כן הביטוי "בשכבך ובקומך" ראוי שייקרא בהקשרו, יחד עם "בשבתך בביתך ובלכתך בדרך", כרצף של ביטויים המתארים דיבור מתמשך כל הזמן, בין בבית בין בדרך, בין ביום בין בלילה. זוהי דרישה להתמסרות טוטלית, לעיסוק בדבר ה', ללימוד תורה באופן גורף בכל זמן ובכל מקום. בדומה לכך אנו שומעים את ציווי ה' אל יהושע: "לא ימוש ספר התורה הזה מפיק והגית בו יומם ולילה למען תשמר לעשות ככל הכתוב בו כי אז תצליח את דרכך ואז תשכיל" (יהושע א, ח). נראה שכך פירש פסוקים אלו בעל ספר משלי, כאשר יצר פרפרזה לפסוקים אלו (משלי ו, כ-כב):

נצר בני מצות אביך ואל תטש תורת אמך. קשרם על לבך תמיד ענדם על גרגרתך. בהתהלך תנחה אתך בשכבך תשמר עליך והקיצות היא תשיחך.

לאור דברים אלו, קשה לראות בפסוקי 'שמע' ציווי מכוון לומר בזמנים קבועים טקסט כלשהו, ועל אחת כמה וכמה קשה לראות בו ציווי לומר דווקא פרשיות אלו. על כן גם אם נניח, כפי שהניחו חוקרים רבים, שנוהג זה לומר פרשיות קריאת שמע בוקר וערב היה רווח בתקופת בית שני, יש כאן דוגמה ליצירתיות של התורה שבעל פה ולא נוהג שנוצר באופן טבעי מפשוטי המקראות.⁵

קריאת שמע במקורות מתקופת בית שני

כדי לבחון עד כמה רווחה אמירת קריאת שמע בתקופת הבית השני, שומה עלינו לבחון מקורות מחוץ לקורפוס חז"ל, המתארים באופן ישיר או עקיף את הנעשה

5 אפשר שנקודה זו היוותה את התשתית לזיכוח התלמודי האם מצוות קריאת שמע היא דאורייתא או דרבנן (ראו בבלי ברכות כא ע"א). אביי הסובר שקריאת שמע דרבנן ודאי רואה בהלכה זו פרי יצירת חכמים בתקופת התנאים. אך גם לסוברים כי המצווה היא דאורייתא אין הכרח להניח כי היא עולה מפשוטי המקראות, ואין מן הנמנע שגם הם מבינים שקריאת שמע היא פרי פיתוח של התורה שבעל פה. כך או כך, אין בכוח מחלוקת זו כדי להכריע האם המצווה הפכה להיות נוהג רווח בתחילת תקופת בית שני או בסופו.

בעולם היהודי בבית שני. להלן נבחן כמה מקורות, יהודיים ואחרים, על מנת לקבל תמונה רחבה ומדויקת יותר של קריאת שמע בתקופת בית שני,⁶ ולאורה נבקש לבחון בהמשך המאמר את דרכם של התנאים בעיצובה של קריאת שמע.

איגרת אריסטיאס

המקור החוץ המקראי הקדום ביותר המתייחס לדברים ו' הוא איגרת אריסטיאס, חיבור יהודי-הלניסטי ביוונית מן המאה השנייה לפני הספירה. מחבר האיגרת רומז לדברים ו' בתוך קטע ארוך המשבח את משה ואת חוקיו:

[...] כי כל הדברים האמורים למעלה נשמרים בתכונתם על ידי כוח אלוהי; לכן קבע כל זמן וכל מקום לזכור תמיד את אלוהים השולט והשומר. ולכן אשר למאכלים ולמשקים, ציווה להנות רק אחרי הקרבת ראשיתם, וגם בבגדים נתן לנו אות זכרון, וכן על השערים והפתחים ציוונו לשים פרשיות להיות זכרון לאלוהים. וגם סביב ליד ציווה בפירוש לקשור האות, ובזה הראה ברור כי עלינו לעשות כל פעולה בצדק, בזכרנו...⁷ ועל הכל יראת אלוהים. גם ציווה כי בשכבנו ובקומנו נהגה בסדר אשר קבע אלוהים לא בדיבור בלבד אלא בהתבוננות בשינויים וברשמים הבאים בשעת הרדמנו ובשעת הקיצנו כי חילופיהם הם אלוהיים ובלתי מושגים בשכלנו.⁸

בחלקו הראשון של הקטע, מוזכרות במפורש מצוות מזוזה ותפילין הנובעות מהפרשיה בדברים ו', כמו גם את מצוות הטלת הציצית בבגד ונתנית תרומה וביכורים. על פי דבריו, מטרת מצוות אלו הוא "לזכור תמיד את אלוהים". כהמשך למצווה זו הוא מתאר ציווי להגות בסדר האלוהי "בשכבנו ובקומנו" ושוב מזכיר ברמז את הפרשיה בדברים ו'. אין תיאור מפורט מה צריך האדם

6 בחלק ניכר מהניתוח שלהלן השתמשתי במאמרה של: S. Kattan Gribetz, "The Shema in the Second Temple period: a reconsideration", *Journal of Ancient Judaism* 6, 1 (2015), pp. 58–84.

7 הרטום, מתרגם האיגרת (ראו בהערה הבאה), מעיר כאן: "הנקודות באות במקום מילים בנוסח היווני, שאין להן פירוש המתקבל על הדעת".

8 איגרת אריסטיאס, פסוקים 157–160, בתרגום א"ש הרטום, **הספרים החיצוניים: ספורים ודברי חכמה**, תל אביב 1963, עמ' 45–46. לדיון מפורט בקטע זה עיינו: פנר (לעיל הערה 3), עמ' 96–102; B. Wright, "Three Jewish Ritual Practices in Aristéas §§ 158–160", in: L. LiDonnici et al. (eds.), *Heavenly Tablets: Interpretation, Identity and Tradition in Ancient Judaism*, Leiden 2007, pp. 11–29.

לעשות בזמן זה אם כי הוא מזכיר שלא די ב"דיבור" וצריך גם "התבוננות". לא לחלוטין ברור מה הכוונה ב"דיבור", האם כוונתו קריאת טקסט ספציפי? לא מן הנמנע שאין מדובר על קריאה כלל אלא על שיחה, אך גם אם נכריע שמדובר על קריאת טקסט, לא מוזכר איזה טקסט צריך לקרוא והאם בכל פעם צריך לומר את אותו הטקסט. סביר ביותר שהניסוח כאן פתוח בכוונה, מכיון שלא הוגדר מה בדיוק צריך לקרוא.

איגרת אריסטיאס היא אפוא המשך ברור לפשטי המקראות בכך שהיא דורשת מהאדם להתמיד בהתבוננות במציאות האלוהית, וכחלק מזה היא קובעת זמנים מסוגלים ביותר להתבוננות זו – המעברים בין היום והלילה. אמנם יש בה התמתנות מסוימת בכך שלא דורשים התבוננות זו באופן רציף בכל מקום ובכל זמן, אלא מסתפקים בעת ההרדמות ובעת היקיצה. עם זאת, אין בה מיקוד על טקסט מסוים ואף לא על נושא אחד, אלא האדם נדרש להתבוננות עצמאית באיתני הטבע ובמציאות האלוהית כולה.

יוספוס פלביוס

גם יוספוס פלביוס, ההיסטוריון היהודי בן המאה הראשונה לספירה, מזכיר את דברים ו' בספרו קדמוניות היהודים, בקטע המתאר את ציווי משה לישראל לפני מותו. לאחר שהוא מזכיר מספר חוקים, הוא מצטט את דברים ו' כדי להדגיש את הצורך להפנים את המצוות האלו:

שתי פעמים ביום, בתחילתו וכשמגיע זמן השכיבה, חייבים הכל ליתן הודיה לאלהים על המתנות שנתן להם לאחר שיצאו לחירות מארץ מצרים משום שתודה היא מעיקרה דבר שבצדק וניתנת כגמול על טובות שבאו וכעידוד לטובות נוספות לעתיד לבוא. חייבים הם גם לכתוב על דלתותיהם את הטובות הגדולות ביותר, שהיטיב אלוהים עמהם, ועל כל אחד להראותן על זרועו. כל מה שעלול לסמן את כוחו של אלהים וחיבתו אליהם חייבים הם לכתוב ולשאת על הראש ועל הזרוע, כדי שיהא חסדו של אלוהים אליהם גלוי לבריות מכל צד.⁹

על פי תיאור זה, צריך להודות לאלהים פעמים בכל יום, כאשר מתמקדים

9 קדמוניות היהודים, ספר רביעי, סעיפים 212–213, בתרגום א' שליט, ירושלים תשנ"ב, עמ' 130. לדיון בקטע זה ובמשמעויות העולות ממנו עיינו: ש' נאה וא' שמש, "וחם השמש ונמס': סיפור המן וזמנה של תפילת שחרית", תרביץ סד (תשנ"ה), עמ' 335–340.

בטובות שעשה אלהים תוך הדגשת הקשר ליציאת מצרים. גם כאן, כמו באיגרת אריסטיאס, אין אזכור לטקסט ספציפי שהיו קוראים ואילולי היינו מכירים את קריאת פרשות 'שמע' ממקורות אחרים, ספק אם היינו מצליחים לשחזר אותה ממה שנאמר כאן, בייחוד שהודאה איננה מוטיב שמופיע בפרשיות שמע המוכרות לנו.

סרך היחד

יש שטענו כי גם בסרך היחד, מסמך המתאר את אורחות חיי הקהילה של אחת מכתות מדבר יהודה, יש אזכור ופרפרזה לדברים ו':

ברן [שית משלח ידי ורגלי אברך שמו. בראשית צאת ובוא לשבת וקום ועם משכב יצועי ארננה לו ואברכנו תרומת מוצא שפתי במערכת אנשים].¹⁰

הפענוח המקובל של הקטע אומר שהאדם יברך את האל בכל פעם שיזיז את ידו או רגלו, כאשר יצא או יבוא ובזמן הקימה והשכיבה. יש מקום רב להתלבט האם מדובר כאן על שבח מתמיד, כדוגמת הפרשנות שהעניק בעל ספר משלי לפרשיה בדברים, או על טקסים קבועים בזמנים ובאירועים מוגדרים – כניסה ויציאה, קימה ושכיבה וכדומה – כפי שראינו לעיל אצל יוספוס. כך או כך אין מדובר כאן על טקס קריאת שמע שאנו מכירים ממסכת ברכות. יתרה מזאת, סביר ביותר שלא היה טקס של קריאת שמע אצל כתות מדבר יהודה, שכן במקומות אחרים במגילות קומראן אנו מוצאים תיאורים מפורטים של סוגי תפילות שונות, כולל תפילות בוקר וערב, ללא שום אזכור לקריאת שמע.¹¹

פילון האלכסנדרוני

פילון האלכסנדרוני, פילוסוף יהודי-הלניסטי שחי באלכסנדריה שבמצרים במאה הראשונה לספירה, מעניק כדרכו פרשנות מופשטת לפסוקים בדברים ו'. לקראת

10 מגילת הסרכים, סרך היחד, לפי 1QS, טור י, שורות 13–14; א' קימרון, *מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים*, א, ירושלים תש"ע, עמ' 228.

11 אמנם התגלה כבר לפני יותר ממאה שנה פפירוס (המכונה פפירוס נאש) המתוארך למאה הראשונה לפני הספירה, הכולל בתוכו את עשרת הדיברות ואת תחילת פרשית שמע, דבר המורה לכאורה על מעמדה המיוחד של קריאת שמע; אלא שקשה להכריע האם קטע זה היה מיועד לתפילה או שהיה מעין קמע. על פרשית שמע כקמע ראו: E. Eshel, H. Eshel and A. Lange, "Hear, O Israel" in Gold: An Ancient Amulet from Halbtturn in Austria", *JAJ* 1.1 (2010), pp. 43–64.

סוף הדיון על החוקים הוא מאריך בדבריו על הצדק, ותוך כדי הדברים הוא מעיר:

אכן, עליו להקפיד ולהורות את הלכות הצדק לקרוביו, לילדיו ולכל הצעירים, בבית ובדרך, כשהם עולים על משכבם וכשהם קמים, כדי שבכל תנוחה ותנועה, בכל מקום פרטי וציבורי, לא רק בהקיץ אלא גם בשינה, יתענגו על חזון הלכות הצדק. שהרי אין הנאה נעימה יותר מזו: שתהיה הנפש כל כולה מלאה צדק. ומתאמנת בעיקרו ובהלכותיו הנצחיים, ואין בה מקום ריק שתחדור בו העוולה. ומצווה גם לכתבם ולשים אותם על המזוזות של כל בית ועל השערים שבחומות, כדי שהנוסעים והיושבים, אזרחים וזרים, בקראם את הכתובים החקוקים על השערים, לא יחדלו לזכור מה שצריך לומר ולעשות, וידאגו שלא לעוול וגם לא להתעוול; וכמו כן, כדי שבכניסתם אל ביתם וביציאתם ממנו, גברים כנשים, ילדים ומשרתים, יעשו את ההנאה והיאה למען זולתם ולמען עצמם.¹²

בניגוד למקורות הקודמים שראינו, שהתמקדו בהודאה לאלוהים או בהתבוננות במעשיו, פילון מתמקד כאן ברעיון הצדק. פילון מחלק בין הפנים המעשיות של מיקוד זה – כתיבת עקרונות הצדק במקומות שייחשפו לעין כל, זרים ובני הבית כאחד – לבין השאיפה ליצור מצב תמידי של הדבקות ברעיון הצדק. גם פילון מתאר התרכזות מיוחדת בשעת השכיבה ובשעת הקימה, אך זמן זה מוקדש להוראת עקרונות הצדק לילדים. אין מדובר על זמן התבוננות אישית אלא על פעולה בינאישית, הורה לילדיו, בה מועבר הידע לדור הבא, ולמעשה זהו היישום של "ושנתם לבניך". כמו במקורות הקודמים שסקרנו, רחוק עיסוק זה מהתמקדות בטקסט הספציפי של קריאת שמע כפי שאנו מכירים אותו ממסכת ברכות. העדר טקסט קריאת שמע בולט במיוחד בקטע קצר בו פילון מתאר את התיראפויטיים, שם מזכיר פילון את התפילה שהם מתפללים בוקר וערב, ובתיאור זה נעדרת לחלוטין קריאת טקסט קבוע בכלל וקריאת שמע בפרט.¹³

12 על החוקים לפרטיהם, ד, סעיפים 141–142, בתרגום ס' דניאלנטף, **פילון האלכסנדרוני: כתבים** ג, ירושלים תש"ס, עמ' 165. לדיון בקטע זה בפרט ובשאלה האם הכיר פילון את טקסט קריאת שמע בכלל, עיינו: N.G. Cohen, *Philo Judaeus: His Universe of Discourse*, Frankfurt am Main 1995, pp. 77–129; A. Mendelson, "Did Philo Say the Shema?" and Other Reflections on E. P. Sanders' *Judaism: Practice and Believe*", *Studia Philonica Annual* 6 (1994), pp. 70–160.

13 על חיי העיון, סעיפים 25–28, בתרגום ס' דניאלנטף, **פילון האלכסנדרוני: כתבים** א,

בין ספרות בית שני לחידושם של חכמים

מכל המקורות שסקרנו עולה תמונה משותפת המעידה על דרישה להתמקדות רפלקטיבית בוקר וערב, אך עם זאת לא ראינו עדות עקבית על מושא הרפלקציה או על תוכנה. המקורות השונים מעידים על גוונים שונים שהתקיימו בימי בית שני. מסתבר אפוא כי לא הייתה אחידות במושא הרפלקסיה – כל קבוצה לקחה אותה לכיוון המתאים לה, וייתכן שכלל לא נקבעו מסמרות בעניין. לא מצאנו שום מקור המעיד על קריאת טקסט קבוע, ולא שום אזכור לקריאת פרשיות שמע המוכרות והמוסכמות אצל חז"ל.

מסורות אלו עומדות בניגוד למה שהזכרנו בראשית הדברים, מהם עולה מסורת חזקה של קריאת טקסטים אלו, בוקר וערב, כבר בתקופת הבית. שומה עלינו לעדכן את המסקנות ביחס לזמן יצירת חיוב קריאת שמע, ולקבוע שטקס קריאת שמע כטקס מכוון בעולם הליטורגי היהודי התפתח ביהדות הרבנית במהלך ימי בית שני. אין מדובר על מסורת שירשו חז"ל מקודמיהם, אלא על טקס שיצרו בתקופת הבית. חשוב להדגיש כי יצירתם של חכמים איננה יש מאין, שכן כל העדויות המוזכרות מתארות את זמני הבוקר והערב כמיועדים להתבוננות דתית, אך עם זאת אין להמעיט בגודל החידוש. כעת עלינו לעסוק בשני תחומים: אפיון ההלכה שחז"ל חידשו, וניסיון להבין מה הם שאפו להשיג ביצירה זו.

כאשר נתבונן בהלכה שיצרו חז"ל נבחין שחידושם הוא בשני תחומים שונים: מיקוד הכוונה בנושאים מסוימים, ויצירת טקסט קבוע אותו אומרים. יש מספר לא מבוטל של מקורות דרכם אפשר לנסח את הנושא בו בחרו חכמים שיתמקד הקורא את שמע – קבלת עול מלכות שמים וקבלת עול מצוות. שנים מהמקורות מופיעים במשנה ברכות עצמה, הראשון בדברי רבן גמליאל לתלמידיו (ב, ה):

חתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון עד מוצאי שבת אם לא עשה מעשה. מעשה ברבן גמליאל שקרא בלילה הראשון שנשא. אמרו לו תלמידיו לא למדתנו רבינו שחתן פטור מקריאת שמע בלילה הראשון? אמר להם איני שומע לכם לבטל ממני מלכות שמים אפילו שעה אחת.

והשני בדברי ר' יהושע בן קרחה על סדר הפרשיות (ב, ב):

אמר ר' יהושע בן קרחה למה קדמה 'שמע' ל'והיה אם שמוע'? אלא כדי שיקבל עליו עול מלכות שמים תחילה ואחר כך יקבל עליו עול מצות...

אמנם אלו מקורות מאוחרים יותר, ואינם משקפים בהכרח את הלך הרוחות בתקופת הבית, אך דומה שבחירת הפרשיות עצמה מעידה יותר מכל דבר אחר על הרצון להתמקד בנושאים המוזכרים בה – 'יחוד ה', 'אהבת ה', קיום המצוות ושכר ועונש.

בעיניי, עיקר חידושם של חז"ל איננו בהתמקדות בנושא זה או אחר, שכן ראינו גם בקבוצות אחרות התמקדות בנושאים שונים ומגוונים. לדעתי עיקר חידושם הוא בקביעת טקסט קבוע הנאמר במסגרת זמן זה. קריאת טקסט קבוע יוצרת מסגרת מובנית, אשר אמנם איננה מאפשרת חירות פרשנית ויצירתיות עצמית בעיון ובמחשבה, אך היא מצליחה לכלול את כל הקהילה, קטן כגדול, מלומד ובור, בטקסט זה. בעוד שהספרות ההלניסטית שהוזכרה לעיל מגביהה את הרף, ובעצם פונה לאוכלוסייה המכירה ומוקירה את עולם העיון הפילוסופי ורותמת את היכולת העיונית לכיוון עבודת האלוהים, חז"ל מנמיכים את הרף ויוצרים טקסט שכל אדם יכול ליטול בו חלק. הם יוצרים מציאות בה כל אדם מישראל מביע הזדהות ונאמנות לעקרונות ולערכים הבסיסיים של הדת היהודית. במקום שיהיה זה רף גבוה המיועד ליחידי סגולה, הפכה המצווה להיות עממית מאוד. מקבץ של משניות במסכת ברכות מדגיש מוטיב עממי זה: משנה אחת (ב, ד) מדגישה שגם אומן העומד בראש האילן יקרא קריאת שמע כיון שקריאה זו אינה לוקחת זמן מרובה או ריכוז מיוחד; ומשניות אחרות (ב, א–ג) מדגישות בעיקר את הדקדוק בקריאה ופחות את העיסוק בכוונה עצמה.

קצרה היריעה במסגרת זו למצות את הדיון על התקנות השונות שתיקנו חז"ל עם הפנים לצורך הרוחני של הקהל הרחב. בכל זאת נזכיר בקצרה שיש לא מעט מקומות בהם אנו מוצאים את הרצון לשלב את הקהל הלא מלומד בחיים הליטורגיים והטקסיים של עם ישראל. בחלקם אלו טקסים ציבוריים, כדוגמת קריאת התורה הציבורית מספר פעמים בשבוע,¹⁴ קריאת מגילה בפורים¹⁵ וסדרי תפילה בשעת תענית¹⁶; ובחלקם אלו טקסים אישיים כדוגמת תפילה,¹⁷ ברכות,¹⁸

14 ראו משנה מגילה ד, א.

15 ראו שם פרקים א–ב.

16 ראו משנה תענית.

17 ראו משנה ברכות פרקים ד–ה.

אזכור יציאת מצרים בכל יום,¹⁹ אמירת הלל²⁰ ועוד. שילוב הקהילה כולה בטקסים אלו היא אליה וקוץ בה, שכן מחד קבוצה גדולה ורחבה נוטלת חלק בטקס, אך מאידך אין מנוס מלהתאים את הטקס ותוכנו לציבור הרחב שאינו מסוגל להגיע לגבהים אינטלקטואלים ואינו מורגל בחיי העיון הפילוסופי.

אמנם לא שמענו על מתח סביב יצירת חובת קריאת שמע, אך שמענו על דיון מעין זה סביב יצירת חובת התפילה. כתגובה ליצירת התפילה על ידי רבן גמליאל דיבנה אמר רבי אליעזר: "העושה תפלתו קבע אין תפלתו תחנונים" (משנה ברכות ד, ד). עיקר טענתו היא שלתפילה קבועה בכל יום תהיה השפעה שלילית על איכות התפילה ועל היכולת להתכוון בה. אמנם רבן גמליאל התעלם מתמרור אזהרה זה ותיקן תפילת קבע, אך התובנה שלקבע יש מחיר ממשיכה להדהד גם שנים מרובות אחר תקנת התפילה, וכך אומר רבי שמעון בן יוחאי בדור מרד בר כוכבא: "הוי זהיר בקרית שמע ובתפלה וכשאתה מתפלל אל תעש תפלתך קבע אלא רחמים ותחנונים לפני המקום ברוך הוא" (משנה אבות ב, יב). למיטב ידיעתי, אין במקורות מענה מפורש לאזהרה זו, אך סביר שהתשובה היא שעל אף הסיכון באיבוד הכוונה, הרווח של תפילה קבועה עולה על ההפסד. כאמור, הרווח הוא ביכולת לתת מענה לקהל רחב שאולי איננו מסוגל לכוון, אך מחפש התקשרות מסוימת עם האל דרך התפילה. הרמב"ם ראה במהלך זה תגובה לחורבן ולפיזור עם ישראל בתפוצות, ותיאר את יצירת הנוסח הקבוע כעולה מתוך הצורך לעזור לאנשים לסדר את תפילתם.²¹ בעולם המחקר היססו לאמץ נקודת מבט זו של הרמב"ם ויש ויכוח מסוים בין החוקרים מתי נוצרה התפילה. עם זאת, הן המקדימים הן המאחרים רואים ביצירת תפילת הקבע מהלך של גיבוש וסטנדרטיזציה, היוצר מסגרת ברורה בה כל אדם יודע בדיוק מתי הוא צריך להתפלל ואף מה עליו לומר, במטרה לכלול את הציבור הרחב במצוות התפילה.²²

18 ראו שם פרקים ו-ט.

19 ראו שם א, ה.

20 ראו תוספתא סוכה ג, ב.

21 משנה תורה, הלכות תפילה א, ד.

22 ראו אלבוגן (לעיל הערה 1), עמ' 177-209; 'היינימן, **התפילה בתקופת התנאים והאמוראים**, ירושלים תשכ"ו, עמ' 17-28; ע' פליישר, "עיונים בבעיות תפקידם הליטורגי של סוגי הפיוט הקדום", **תרביץ מ** (תשל"א), עמ' 41-63; הנ"ל, "בין ארעי לקבע בתפילת הרבים בארץ-ישראל הקדומה", בתוך: מ' בניהו (עורך), **ספר זכרון להרב יצחק נסים**, סדר חמישי, ירושלים

טענתי היא שמהלך דומה קרה אף לקריאת שמע. גם כאן חז"ל יצרו מודל בו כל אדם יודע מתי ומה הוא צריך לומר. דרישה זו אכן דורשת מעט, אך המעט הזה הוא דרישה שהכול יכולים לעמוד בה. בניגוד לתפילה, בה אפשר לראות את התקנה כריאקציה לחורבן ולפיזור היהודי בתפוצות, בתקנת קריאת שמע קשה לספק הסבר דומה ולו רק מפני שברור כי התקנה התחדשה כבר באמצע תקופת הבית, זמן רב לפני החורבן.

לדעתי סביר יותר לחפש את הסיבה ליצירה זו ברצון ליצור מעורבות דתית רחבה, כתגובת נגד לעולם ההלניסטי הפילוסופי ששטף את ארץ ישראל. במקומות רבים מספור אנו מוצאים את התנגדותם של חז"ל לפילוסופיה היוונית ולתרבות ההלניסטית הנלווית לה. אמנם מעטים המקורות המבארים את מהות ההתנגדות של חז"ל לפילוסופיה זו, אך בהחלט אפשר לשער שאחד מהמוקדים להתנגדותם היא הצמצום הרב של אלו המסוגלים להיות שותפים פעילים בעולם זה. בעוד שהפילוסופיה היוונית חרטה על דגלה את מצוינות המיעוט וחשיבותו על פני הרוב המוחלט של הציבור, התורה על שלל מצוותיה פונה לעם ישראל כולו. בסדרה של תקנות, וביניהם אפשר אולי למנות את קריאת שמע, ביקשו חכמים לקשור בקשר של קיימא את הציבור לאביהם שבשמים, ועל כן צמצמו את הדרישות כדי שכולם יהיו שותפים. אין זה אומר שחז"ל לא הבדילו בין חכמים לעמי הארצות, אך הם רצו שלכל אחד יהיה חלק בתורת האלוהים ובחוקיו. תקנת קריאת התורה יוצרת מצב שהכול לומדים במידה זו או אחרת, ומעבר לתשתית אחידה זו המרבה ללמוד הרי זה משובח. הכול מקבלים עול מלכות שמים ומביעים נאמנות לה' ולמצוותיו בקריאת שמע, ואחרי רמה בסיסית זו יכול רבן גמליאל לומר שהוא אינו מבטל זאת מעליו אפילו שעה אחת. כולם מתפללים בוקר וערב תפילה קבועה, אך חסידים ראשונים שוהים רוב יומם בתפילה.²³

אין ספק שכמהלך חינוכי נחלה התקנה הצלחה מסחררת. מאז ימי הבית

תשמ"ה, עמ' ז-לג; הנ"ל, התפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 13-14; הנ"ל, "תפילת שמונה-עשרה – עיונים באופיה, סדרה, תוכנה ומגמותיה", תרביץ סב (תשנ"ג), עמ' 179-224; ' בלידשטיין, התפילה במשנתו ההלכתית של הרמב"ם, ירושלים תשנ"ד, עמ' 124.

²³ משנה ברכות ה, א, והשוו לברייתא בבבלי ברכות לב ע"ב, "תנו רבנן חסידים הראשונים היו שוהין שעה אחת ומתפללין שעה אחת וחוזרין ושוהין שעה אחת, וכי מאחר ששוהין תשע שעות ביום בתפילה...".

ועד ימינו אנו, קריאת שמע היא אבן יסוד בהלכה ובתרבות היהודית. משחר ילדותו של היהודי ועד לרגעי חייו האחרונים נישא פסוק שמע ישראל על שפתיו, ומשמש אות וסימן לחוזקה של התרבות העממית שעיצבו חכמים.

סיכום

במאמר זה עקבנו אחרי מצוות קריאת שמע בחיי היהודים בתקופת בית שני. ראינו פער מסוים בין המקורות החז"ליים של תקופת הבית לבין המקורות האחרים המתארים את התקופה. ממקורות חז"ל עולה שקריאת שמע, על שלוש פרשיותיה, הייתה חלק מהליטורגיה כבר במקדש, וסביר גם שהייתה זו הלכה רווחת גם מחוץ למקדש, כפי שעולה ממחלוקות תנאים מתקופת הבית על מספר פרטים מהלכות קריאת שמע. ממקורות אחרים מתקופת בית שני, כדוגמת פילון ומגילות קומראן, עולה שאמנם היה זמן המיועד להתבוננות ערב ובוקר אך לא היה טקסט מסוים שנאמר בזמנים אלו, ואף אין אחידות לגבי מטרתה של התבוננות זו.

לדעתי אפשר להסיק ממתח זה שמצוות קריאת שמע נוצרה על ידי חז"ל בתקופת הבית השני. חכמים חידשו הן מיקוד ספציפי בקבלת עול מלכות שמים והן קריאת טקסט מסוים. בסוף המאמר שיערתי שמגמת חז"ל בחידוש זה הוא ליצור ליטורגיה והתמקדות המתאימה לקהל מגוון ורחב, וזאת בניגוד לעולם הפילוסופיה היוונית שהתמקד באליטה האינטלקטואלית. המסורות האחרות שראינו מתקופת הבית אכן פנו לאליטות או לקבוצות מצומצמות שהקדישו את חייהן לעולם של סגפנות דתית. ייחודה של מצוות קריאת שמע על פי חז"ל הוא באפשרות של חוגים רבים ליטול בה חלק. בכך קריאת שמע היא חלק מפסיפס שלם של מצוות ליטורגיות שחז"ל מפנים כלפי החברה הכללית על כל שכבותיה.